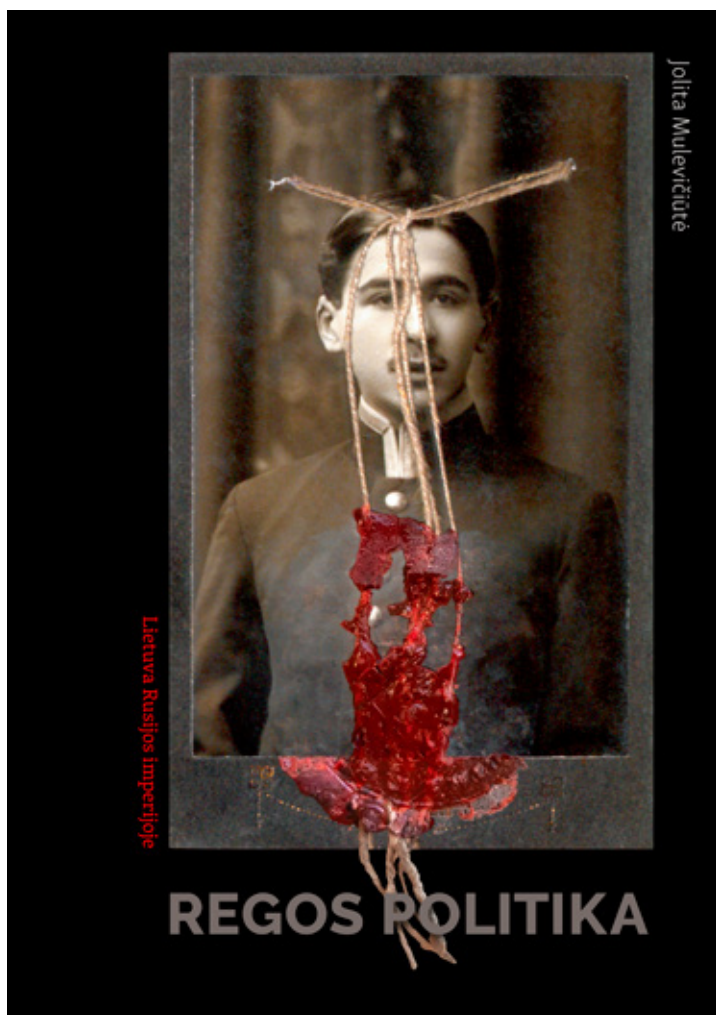

Žvilgsnių apykaita imperijoje

Natalija Arlauskaitė

Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas, Vilniaus universitetas
natalija.arlauskaite@tspmi.vu.lt

Jolita Mulevičiūtė. *Regos politika: Lietuva Rusijos imperijoje*. Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2024. 391 p.
ISBN 978-609-8231-71-7

Jolitos Mulevičiūtės knyga *Regos politika: Lietuva Rusijos imperijoje* išėjo laiku. Domėjimasis imperija, imperine vaizduote ar imperine optika, per kurią žvelgiama į pasaulį, išsiliejęs į Lietuvos viešąją erdvę, o įvairiausių reiškinių – veiksmų, motyvų ar retorikos – identifikavimas kaip imperinių tapo įprastas, nors dažniausiai mažokai apmąstytas. Jau trejus metus besitęsiančio Rusijos ir Ukrainos karo paskatinti, viešosios erdvės balsai po truputį mokosi turiningiau taikyti „imperinį argumentą“ ir imasi skaityti veikalus iš jau kelis dešimtmečius vis gausėjančių lentynų, skirtų imperiniams ritualams, vaizdinijai, landšaftams, valdysenai ir kitiems imperijoms būdingiems dalykams. Mulevičiūtės knyga dalyvauja pokalbyje su daugybe šios gausios bibliotekos, skirtos imperinei vaizduotei, autorių, analizuodama, kaip Rusijos imperija žvelgia į savo žemes ir populiaciją ir kokio žvilgsnio į save tikisi ar atranda Šiaurės vakarų krašte, į kurį įėjo dabartinės Lietuvos teritorija.

Knygoje *Regos politika*, remdamasi turtingais ir įvairiais archyviniais šaltiniais, autorė analizuoja vizualines praktikas ir „kolektyvinius žiūros būdus“, sutelkdama dėmesį į tai, kaip jie susiformavo, kaip skyrėsi pagal socialines grupes, kiek panašūs į paplitusius visoje Rusijos imperijoje ir Europos šalyse, kokia imperijos vakarinių teritorijų specifika (p. 12). Tyrimo medžiaga pasirinkti masinės gamybos vaizdai, naudojami švietime, medicinoje, turizme, teisėsaugos ir kitose srityse vėlyvuuju Rusijos imperijos laikotarpiu. Pagal savo prieigą tai postfukoistinis darbas, kuriame svarbu, kaip pinasi galia ir vizualumas ne vien specializuotų vaizdų ar jų grupių lygmeniu, bet ir vaizdinės patirties teorizavimo ar kultūrinių vizualaus suvokimo įgūdžių plotmėse. Pavyzdžiui, nagrinėjant, kaip imperija rūpinosi savo skirtingų teritorijų integravimu, dėmesys kreipiamas į „žiūros valdymo strategijas“ – į atitinkamos geografinės vaizduotės ugdymą per mokyklinių ekskursijų sistemą. Tipiniai maršrutai, pedagoginės technikos, tarp kurių buvo dienoraščių rašymas, fotografavimas, piešimas iš natūros, treniravo Šiaurės vakarų krašto moksleivių (tiesa, iš kiek labiau pasiturinčių sluoksnių) įpročius regėti ir suprasti imperijos teritoriją, suteikti jai reikšmę (p. 185–196).

Kiekviename iš septynių puikiai iliustruotos knygos skyrių analizuojamas vis kitoks vaizdų tipas ir dažniausiai naujoje srityje¹. Pirmajame pristatomos vaizdų pedagogikos idėjos Europoje, Rusijos imperijoje ir jų

1 Visi skyriai pavadinti vienu žodžiu, grafiškai žyminčiu alternatyvos reikšmės galimybe: „(Ne)legalumai“, „(Ne)lojalumai“ ir t. t. Vis dėlto ši akademinė mada, taip pat puikiose knygoje, užsiliko be reikalo.

labai ribotas įgyvendinimas Šiaurės vakarų krašte, kur Vilniaus piešimo mokykla, nors ir buvo imperijos mastu įsteigta labai anksti, liko meninio ugdymo institucija, kuri taip ir neišsivystė į techninę estetiką ir pramonę jungiantį tiltą. Antrasis skirtas vizualių medijų naudojimui švietime: stebuklingo žibinto, stiklo skaidrių, kino kronikos, muziejų ekspozicijų pritaikymui ir reguliavimui valstybinių institucijų, bažnyčios ir kitokių organizacijų edukacinėje veikloje, diegiančioje istorinį žinojimą ir pasaulėvaizdį per Rusijos imperijos prizmę. Jungiant piešimo profesionalizavimą ir vaizdų sklaidos reguliavimą, trečiame skyriuje analizuojama vaizdų, pirmiausiai jų kopijavimo, kontrolė bei cenzūros veikimas ir su tuo susijusi gana archajiška autorystės samprata, stabdžiusi vaizdų rinkos plėtrą Šiaurės vakarų krašte. Ketvirtasis skirtas ypač kontroliuojamų vaizdų rūšiai – valdovų, pirmiausiai caro ir jo šeimos, atvaizdams bei jų naudojimui (pragmatiškam, maginiam ar vandalizuojančiam), signalizuojantiems apie vartotojų santykį su imperine valdžia ir lokalias, taip pat etniškai specifiskas, politines simpatijas. Penktajame nagrinėjamos imperinės geografijos pažinimo praktikos, pažintinių kelionių prielaidos, kelionių vadovai ir dokumentacija, ugdantys imperinį didžiosios erdvės matymą, ir lokalias (lenkiška ir lietuviška) kraštovaizdžio versijos, įgyjančios politinį krūvį, sunkiai apčiuopiamą cenzūros mechanizmais. Šeštame skyriuje fokusuojamasi į teisėsaugos ir fotografijos santykį – ne tik į bertiljonažo išsigalėjimo istoriją, bet specifiskai į policijos fotografijos ir gyventojų grupių (luomų, etninių grupių, veiklos tipo) ryšį. Paskutiniajame, septintajame, susitelkiama į medicinos fotografijos sritį ir kalbama, kaip medicina kaip vėlyvosios imperijos institutas, veikiantis jos Šiaurės vakarų krašte, regi jame gyvenančius žmones ir priskiria jiems ir jų grupėms sveikatos normos ar nukrypimo nuo jos reikšmes.

Vien iš šio įmanomai glausto labai sodraus turinio pristatymo matyti, kad visuose skyriuose nagrinėjama į knygos antraštę iškelta regos politika, bet ne visuomet masiškai gaminami vaizdai, kurie įvardyti tyrimo centru. Itin įtaigus skyrius apie valdovų atvaizdų cirkuliavimą Šiaurės vakarų krašte pradedamas tokių vaizdų, taip pat naudojamų dekoruojant prekes, kontrolės Rusijos imperijoje apžvalga, o toliau susitelkiama į masiškai tiražuojamus įvairaus dydžio imperatorių portretus ir į tai, kaip vietiniai

gyventojai juos suvokė. Tokios litografijos buvo pigios ir jas galėjo turėti net vargingiausia visuomenės dalis. Suvokimas šiuo atveju turi specifiką, nes analizuojamos bylos, iškeltos portretus sugadinus ir taip įžeidus imperatorių. Tai yra aiškinamasi, kokie motyvai egzistavo turėti ar niokoti atvaizdą. Tarp motyvų turėti Mulevičiūtė išskiria maginį apsauginį („autokratų „ikonai“ iš esmės buvo skirtas naminio žandaro vaidmuo“, p. 171), simbolinių praktikų, būdingų aukštesniems luomams, mėgdžiojimą ir pragmatinį manipuliatyvų atvaizdo naudojimą.

Išskiriamų priežasčių turėti imperatoriaus atvaizdą rinkinyje, itin kinamai rodančiame konformizmo ir pasipriešinimo logikos rigidiškumą (p. 176), iš esmės paneigiamas atvaizdo turėjimas iš lojalumo: „Vandalizmo apraiškų analizė leidžia daryti išvadą, kad caro portreto įsigijimo fakto negalima laikyti neginčijamu politinio patikimumo įrodymu“ (ibid.). Tačiau įvairių neloyalumo atvejų aptikimas vargu ar įrodo atvaizdų turėjimo iš lojalumo neegzistavimą ir leidžia iš esmės atmesti pačią taip motyvuoto įsigijimo galimybę.

Visai kitokio tipo vaizdai ir jų naudojimas analizuojami dviejuose paskutiniuose skyriuose, skirtuose fotografijoms, pagamintoms dviejų modernybės institutų – policijos ir medicinos – poreikiams. Ir vienos, ir kitos fotografijos tiražuojamos, bet tik tarp profesinio rato arba tarp institucijos ar institucijų tinklo, juo labiau nebuvo masiškai vartojamos. XIX a. antroje pusėje imperijos teisėsauga Šiaurės vakarų krašte fotografiškai registravo sukilėlius, kriminalinius nusikaltėlius, prostitutas ir rekrutus. Imperijos medicina ir iš jos kylantis sveikatos ir higienos diskursas domėjosi vizualia norma ir regimais nuokrypiais nuo jos, ligos, patologijos ar kitaip deformuoto kūno vaizdams funkcionuojant specializuotoje medicinos spaudoje. Tad čia nebekeliamas klausimas apie santykį su viešai cirkuliuojančiais vaizdais, dėmesys koncentruojamas į vaizdų pobūdį ir labiausiai ar specifiškai šių sričių kontroliuojamas gyventojų grupes.

Abiejuose šiuose skyriuose svarbus fotografinės kontrolės elementas yra tautybė: Mulevičiūtė atkreipia dėmesį, kad Rusijos imperijos fotografinės identifikacijos reikalavimas, pavyzdžiui, karo prievolinkams, ypač buvo taikomas žydams (p. 265–270), o psichiatrija (vėlyvuoju imperijos

laikotarpiu ši sritis pasižymėjo domėjimusi etnopatologija) intensyviau „matė“ tam tikras grupes, pavyzdžiui, nuo 1883 iki 1903 m. Vilniaus beprotnamio globotinių daugumą sudarė lietuviai (p. 334). Pastaroji statistika remiasi jau nebe vaizdais, o vaizdiniais, kuriuose glaudžiai persipina profesinė žiūra, politinė vaizduotė, operuojanti įvairiai įsivaizduojamomis ir įvaizdinamomis tapatybėmis, ir populiacijos kontrolės siekiai. Būtent šis judėjimas tarp politinio diegiamų arba malšinamų vaizdinių dėmens ir modernybei būdingų reprodukuojamų vaizdų materialumo sudaigsto visus knygos skyrius.

Viena svarbiausių, mano akimis, šio tyrimo analitinių gijų – požiūris į imperijos ir joje atsirandančių iniciatyvų veikimą kaip į nebūtinai, ne visada ir nevisiškai tolydų, nuoseklų ar sėkmingą. Tuo jis artimas 2017 m. pasirodžiusiai Marijos Belodubrovskajos knygai apie kiną stalininiu laikotarpiu, kurios pavadinimas *Ne pagal planą* iš karto oponuoja paplitusiam įsivaizdavimui, kad totalitarizmo, kaip ir imperijos, kontroliuojamos sritys nuo griežto reguliavimo nenukrypsta ir paklūsta jam visiškai². Tačiau įdėmiau pažiūrėjus į stalininės kino gamybos ypatumus, gali paaiškėti, kad yra daug institucinių praktikų ar veikėjų sprendimų, kurie planą reikšmingai arba šiek tiek koreguoja. Mulevičiūtė savo knygoje rodo, kad imperija veikia nebūtinai taip, kaip buvo sumanyta, kartais tiek lėtai, kad sumanymas spėja netekti aktualumo, gali neturėti tinkamų vykdytojų arba susidurti su gyventojų atsaku, neatitinkančiu pirminio įsivaizdavimo. Pavyzdžiui, nors Vilniaus piešimo mokykla, kurios tikslas buvo siekiant estetiškai šviesti amatininkus ir darbininkus, taip juos rengiant įsilieti į pramonę, imperijos mastu buvo įkurta gana anksti, tačiau pati Lietuvos pramonė buvo ir iki imperijos pabaigos išliko menka, tad mokykla liko įprasta meno mokykla (p. 47, 50); valdžios palaikomi Stačiatikių bažnyčios muziejai kūrėsi sparčiai, tačiau menkas Lietuvos Stačiatikių arkivyskupijos lobyno vaidmuo viešajame Vilniaus gyvenime siejamas su vėlyvu jo įkūrimu, kai imperijos dienos buvo suskaičiuotos, ir vietiniams gyventojams svetimu turiniu (p. 88); fotoidentifikacijos metodas policijos veikloje plito ne pagal centralizuotą sistemą, kaip būtų galima tikėtis, o spontaniškai, pagal vietinius poreikius ir turimą žinojimą apie tokią praktiką (p. 264).

2 Mariya Belodubrovskaya, *Not According to Plan: Filmmaking under Stalin* (Ithaca, London: Cornell University Press, 2017).

Mulevičiūtės knyga lietuviškąją situaciją atskleidžia lygindama su kitomis Rusijos imperijos teritorijomis ir su vaizdais bei imperine rega susijusiais procesais kitose Europos imperijose. Tad nuorodų aparatas siūlo išsamią kiekvienos analizuojamos temos bibliografiją. Būtent dėl šių tyrimų įtraukiamų imperijų studijų gausos, tankaus konteksto kiek nustebina pačioje knygos pradžioje įvardijamas Benedicto Andersono klasikinio veikalo *Įsivaizduojamos bendruomenės* ribotumas – nedėmesingumas vaizdams: „akcentuojant lingvistinių medijų reikšmę, marginalizuojami kiti socialiai aktyvūs komunikacijos būdai“ (p. 10). Tiesa, kad tautinių bendruomenių steigimąsi Andersonas sieja su dienraščių nacionalinėmis kalbomis paplitimu: tauta yra nepažįstamų žmonių bendruomenė, kiekvieną rytą skaitanti tą patį laikraštį. Tačiau bendresne prasme ji kyla iš spaudos kapitalizmo, kurio produktai yra ne tik žodžiai, bet ir vaizdai, ir būtent tos rūšies, kuri domina knygos autorę. Be to, Andersonas tiesiogiai skiria dėmesį kolonijiniams žemėlapiams ir – Mulevičiūtės knygoje detalai analizuojamiems (p. 73–93) – muziejams, kurie dalyvauja ir tautinės vaizduotės formavimesi greta kitokios švietimo ir mokslo veiklos: „Jis [toks įsivaizdavimas] išsirutuliojo iš navigacijos, astronomijos, laiko matavimo, topografijos, fotografijos ir spaudos technologijų, ką jau kalbėti apie galingą kapitalizmo varomąją jėgą.“³ Tad Mulevičiūtės tyrimas ne tiek įveikia nurodytą Andersono ribotumą, kiek reikšmingai prisideda prie mąstymo tradicijos, kuriai Andersonas priklauso ir darė įtaką.

Knyga parašyta santūriai ir retai nukrypstant nuo plačiąja prasme konstruktyvistinės prieigos, deklaruotos pirmame puslapyje. Dėl to ryškiau matomi iš kitų diskursų ateinantys žodyno elementai. Ne sykį pasirodo „mentaliteto argumentas“, visiškai svetimas fukoistinei konstruktyvistinei tradicijai: „rusų kolonialistinio mentaliteto ypatumai“ (p. 180); „rusų mentalinė erdvė“ (p. 182); „buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių integracija į mentalinį rusų žemėlapi vyko vangiai“ (p. 231); „lietuviškas mentalitetas“ (p. 227, 121 išnaša). Greta punktyriškai brėžiama dviejų „P“ skirtis: Rusijos imperijos *propaganda* vs *patriotinė* ikonografija ar turistiniai vadovai ir pan. Atrodo, kad šie diskursiniai svetimkūniai yra vietos, kur į tekstą tautiškai gynybiškai skverbiasi geopolitinė dabartis, verčianti

3 Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, iš anglų k. vertė Aušra Čižikienė (Vilnius: Baltos lankos, 1999), 206–207.

didinti „mūsų“ atstumą nuo simbolinių „jų“. Tad ir vartojant Rusijos imperijos administracinio padalijimo įvardijimą, nusakantį knygos domėjimosi teritoriją, Šiaurės vakarų kraštas ne sykį pavadintas „vadinamuoju“ (p. 37, 118, 180 ir kt.). Kitur, apibūdinant Rusijos imperijos interesus ir jų sklaidą, anachronistiškai suskamba „rusų pasaulis“ („leidinio autorius siekė Vilnių įterpti į įsivaizduojamą rusų pasaulio erdvę“ (p. 196) ir „prorusiškos valstybinės gimnazijos“ (p. 261).

Dabarties įtampos, atgręžtos į praeitį, pasireiškia knygos tekste reaguojant ne tik į tarptautinę situaciją, bet ir į vietines kovas dėl praeities atminimo. Pacituosiu skyriaus „(Ne)lojalumai“, skirtu valdovų atvaizdams, paskutinius du sakinius:

Sovietinė, po to nacių, paskui vėl sovietinė okupacija privertė atgaivinti senąją – formalų, pragmatišką ir vartotojišką – santykį su oficialiąja vizualine atributika. Rusijos imperijoje ir Sovietų Sąjungoje įgyta patirtis išsirutuliojo į tam tikrą psichokultūrinę tradiciją, kurios gajumas paradoksaliai atsiskleidė antrojoje Lietuvos Respublikoje, kai paaiškėjo, kad didelė ne tik plačios visuomenės, bet ir nacionalinio elito dalis sovietinių paminklų transliuojamoms prasmėms yra indiferentiška ir diskusijas apie esminį politinį šių objektų turinį (beje, vis dar aktualų, gyvą, realiai veikiantį) pasirengusi pakeisti „estetikos“, „paveldosaugos“, „istorinės atminties“ ar „etnografijos“ diskursais. (p. 177)

Šiuo atveju žodis „mentalitetas“ neminimas, nors iš esmės apie jo, psichokultūrinio ir įgyto, nepertraukiamą funkcionavimą čia ir kalbama. Esu linkusi galvoti apie žlugusių politinių režimų pėdsakus, jų vizualius dokumentus ir kitokius objektus, matydama neatsiejamą estetinės ir politinės refleksijos prasmę, tad atpažįstu save nesutikdama su indiferentiškumu jų transliuojamoms reikšmėms ir brėžiama genealogija.

Mulevičiūtės knyga turės įvairių skaitytojų – besigilinantys į imperijos ir vizualumo sankirtas ras joje detalai išplėtotą imperinės vizualinės kultūros, vizualinio mąstymo ir pačių vaizdų analizę, o besidominantys tuo, kas yra imperija ir imperinė logika, kurių, regis, daugėja, „jeis“ į šią temą per savą istoriją, o ne per Britanijos ar Habsburgų imperijos duris. Lietuva

šioje knygoje išskyla kaip vieta, kurioje susitinka tipinės imperinės praktikos, galinčios vėluoti ir žlugti, šios vietos gyventojai, kurie yra skirtingai kontroliuojami ir skirtingai atsiliepia į imperijos atnešamą būdą matyti pasaulį ir ją pačią, ir vietinės variacijos modernybei būdingo vaizdinio mąstymo kartu su jį įkūnijančiomis medijomis. Kviečiu skaityti.

Gauta — 2025 03 31